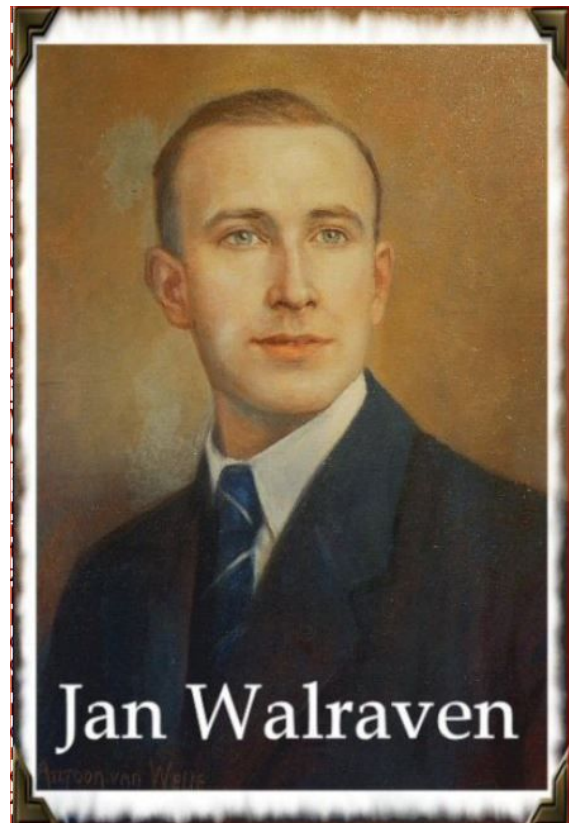

Jan Walraven

Een vergeten held¹⁾

door Hans Werdmölder

'De werkelijk grote betekenis der april-mei staking lag in het feit dat er iets was gebroken, een innerlijke rem, een schrikverstarring tegenover de Duitse macht, een fatsoensbarrière die moest worden genomen aler een nette en vaak christelijke burgerman bereid was staker, saboteur te worden. Gegroeid was bet besef dat de Duitse terreur allen belaagde, dat wie niet de weg van het verraad koos de weg van het verzet de enig mogelijke weg was.'

(H.M. van Randwijk, *In de Schaduw van Gisteren*)

Elk jaar nemen we op 4 mei twee minuten stilte in acht. Ouderen en jongeren nemen aan de herdenking deel. De oorlog heeft een breuk veroorzaakt; er zijn mensen die de oorlog wél en mensen die de oorlog níét hebben meegemaakt. De laatste kennen de oorlog alleen uit verhalen van ouders en onderwijzers, uit boeken en van televisiebeelden. Ook ik ben van ná de oorlog. Door alle verhalen ben ik vertrouwd geraakt met soms tegenstrijdige en verschuivende versies over goede en foute Nederlanders, over heldendom en lafheid.

Vaak duurden die verplichte twee minuten stilte een halve eeuwigheid. Allerlei gedachten dwaalden door mijn hoofd, maar ik klampte mij vast aan mijn persoonlijke held. Oom Jan die door de Duitsers was gefusilleerd. Ik kende het verhaal uit de mond van mijn moeder. Jan Walraven, directeur van de fabriek, was een heldendood gestorven, met de rozenkrans als wapen in zijn handen. De foto op het bidprentje toont een man in keurig pak,

de haren steil achterover gekamd, smalle lippen en een kalme, rustige blik in zijn ogen. Hij werd slechts 31 jaar oud. Over meer informatie beschikte ik niet, had ik ook niet nodig.

Vaak nemen dergelijke familiegeschiedenissen mythische proporties aan, soms krijgt de waarheid zelfs een deukje. Oom Jan steeg in mijn fantasie tot ongekende hoogten. Iemand die stelling nam, zelfs ten koste van zijn eigen leven. Een strijder tegen onrecht tegen bruto geweld, tegen ongeloof en fascisme. In mijn verbeelding was hij een rots van onverzettelikheden, een echte held. In die twee minuten trachtte ik mij ook een beeld te vormen van zijn laatste gedachten. Hij was toen immers verloofd. Zou hij alleen aan God hebben gedacht? En niet aan zijn verloofde, niet aan zijn ouders, zijn broers, zussen en vrienden? Wie was eigenlijk Jan Walraven?

DE FAMILIE

Jan Walraven, op 26 april 1912 geboren te Beneden-Leeuwen (Gelderland) was het zevende kind uit een gezin van elf kinderen. De familie bewoonde een kapitale, uit kalk en steen opgetrokken boerderij, gelegen aan de landelijke toegangsweg tot het dorp. Muurankers zorgden voor de nodige versteviging. Het pand lag wat hoger aan de weg en werd omringd door een boomgaard. De rood-witte luiken aan weerszijden van de vier grote ramen, de vierkante vensters op de eerste verdieping en het brede rieten dak gaven de woning een markante aanblik. Begin jaren twintig was in het huis een dorpscafé gevestigd maar door langdurige ziekte van grootmoeder - ze had niet te genezen 'plekken op de rug'- werd de kroeg aan het woongedeelte toegevoegd. In die tijd leefde het gezin Walraven van de opbrengsten uit de mandenmakerij en de fruitteelt. De watersnoodramp van 1926, die het Land van Maas en Waal geheel onder water zette, en de dalende opbrengsten van de fruitoogsten deden grootvader besluiten de bakens te verzetten. (hier geen noot)

Gedurende de crisisjaren beulden tientallen dorpingen zich in werkverschaffingverband elke dag af bij de kanalisatie van de Maas. 'De Maas recht, de rug krom', zo luidde het parool over deze vorm van gedwongen werkverschaffing. De landbouwcrisis van de jaren dertig had grote gevolgen voor de kleine boeren, middenstanders en arbeiders in het land van Maas en Waal. Onder leiding van boomkweker en volksmenner Alphons Bouwman - 'Actie Bouwman' - kwamen de kleine luiden van het platteland in verzet tegen het establishment van de boerenbond. Een deel van hen koesterde ook een niet verholten sympathie voor Hitler en de wijze waarop hij het probleem van werkloosheid had aangepakt.

Sommige lieden, zoals grootvader en oom Jan, opgeleid als meubelmaker, namen zelf

het initiatief om het hoofd boven water te houden. Een lening van fl. 500,- vormde het beginkapitaal voor het latere familiebedrijf in meubels, toen niet meer dan een werkplaats achter het huis. De eerste grote opdracht kwam van de pastoor uit een naburige parochie. Het betrof het vervaardigen van een credens, een grote ladenkast voor het opbergen en klaarleggen van kazuifels en andere priestergewaden. Een waar meesterstuk moet het zijn geweest, want de familie spreekt er nog met ontzag over. Oom Jan vormde de drijvende kracht achter de fabriek. Door het huwelijk van één van de dochters Walraven met een telg van de familie Bevers, die vergevorderde plannen hadden tot de oprichting van een meubelfabriek, werd in 1940 besloten tot een fusie. Zo werd de fabriek een echte familie-onderneming, WÉBé genoemd.

Voor mij kreeg Beneden-Leeuwen vooral zijn betekenis door de jaarlijks terugkerende vakanties in de jaren vijftig. Ik herinner me dat wij, stadskinderen uit Venlo, elk jaar de zomervakantie doorbrachten in het dorp van mijn moeder. In een glimmende vrachtwagen, met het embleem WÉBé in gouden letters aangebracht op de rode flanken van de truck, werden wij door de chauffeur opgehaald. De tocht voerde ons door stille Noord-Limburgse dorpen, een stukje stad en dan westwaarts richting Land van Maas en Waal. Het was een jaarlijks terugkerende belevenis. Beneden-Leeuwen, een van de drie kerkdorpen behorende tot de toenmalige gemeente Wamel, lag laag aan de dijk. Op het eerste oog was Benedeneind, het koosnaampje voor het gehucht dat stroomafwaarts lag, niet meer dan een kruispunt. Aan de vier lange straten lagen authentieke boerderijen met rieten daken, open stukken weiland, maar ook lelijke, vierkante huizen. Een schoonheidscommissie heeft het dorp nooit gekend. De kerk, het gemeentehuis, een groot aantal café's en de nieuwerwetse cafetaria vormden de natuurlijke ontmoetingspunten van jong en oud.

Mijn ouders vonden onderdak bij een viertal ongetrouwde tantes en een oom. De aanwezigheid van deze oom Wim deed er kennelijk niet veel toe, want dit gezelschap stond in familiekringen bekend als 'de tantes'. In het dorp waren de tantes het natuurlijk middelpunt van alle familiale activiteiten. De zes kinderen uit ons gezin werden verspreid over het resterende, getrouwde deel van de familie. Zo werd ieder van ons ondergebracht bij een neef of nicht van ongeveer gelijke leeftijd. Niet stadslucht maar het landelijk leven maakte vrij en het hele dorp was ons speelterrein. Middelpunt van alle nijverheid was de fabriek, waar alle familieleden, jong en oud, een werkkring hadden. Het waren eenvoudige, hardwerkende en wat behoudende mensen; in ieder geval geen uitgesproken persoonlijkheden. In de ontvangsthal van de fabriek, tussen kantoor en toonkamer, was het portret van oom Jan in een

bronzen muurplaquette vereeuwigd. 'Meistaking 1943', stond er als tekst onder. De oorlog, de fabriek, de familie en het dorp kwamen samen in de mythische figuur van Jan Walraven.

DE VERGETEN MEISTAKING

Een jaar of wat geleden kwam de oorlog, meer in het bijzonder de persoon van Jan Walraven, weer in mijn leven door een schrijven uit het dorp. Ter herinnering aan de slachtoffers van de april-mei-staking zou Jan Walraven op 4 mei 1993 in de grote kerk van het dorp een herdenkingsbijeenkomst plaatsvinden. Als 'oomzegger' was ik persoonlijk uitgenodigd.

Die avond was de kerk stampvol, de trappen naar het altaar lagen bedolven onder de vele bloemstukken, plechtige woorden werden **gesproken** en het geheel was omlijst door muziek en zang. Na de stille omgang op het kerkhof, waar ter herdenking van de dierbaren een grafmonument was opgericht, stond een koffietafel klaar. Voor deze gelegenheid was ook een herdenkingskrant uitgegeven, waarin deze tragische gebeurtenissen uitgebreid staan beschreven.

In woord en geschrift werd de tijd teruggezet naar twee roerige dagen, 3 en 4 mei 1943. In de boeken staan de gebeurtenissen bekend als de 'vergeten meistaking'. Aanleiding tot de staking was de officiële aankondiging op 29 april 1943 door F. Christians en, *General der Flieger en Wehrmachtscommandant*, om driehonderdduizend oud-militairen *terstond* opnieuw in krijgsgevangenschap weg te voeren. Deze maatregel van de Duitse bezetter, zonder tactische uitzonderingsbepalingen, kwam hard aan. Iedereen voelde zich direct of indirect getroffen, alsof de Duitsers in één klap Nederland wilde beroven van duizenden jonge mannen. De maat was vol. Door het gehele land braken spontaan proteststakingen uit, vooral op het platteland. (noot 2) Boeren lieten hun werk in de steek, melkrijders keerden terug met hun melkwagens, winkeliers sloten hun winkels, de buschauffeur zette zijn bus aan de kant van de weg en het personeel op gemeentelijke kantoren ging naar huis. Arbeiders liepen de fabrieken uit, kleedden zich 'op z'n zondags' en gingen de straat op. 'Een golf van solidariteit en humaniteit tilde deze mensen huizenhoog op', zo verwoordde de historicus Ben Sijes het algemene gevoel van bewustwording en verzet. (noot 3) Ook in het Land van Maas en Waal, dat vanwege de oplossing van het werkloosheidsvraagstuk nog als 'duitsgezind' te boek stond, zorgde deze onverhoedse maatregel voor een kentering in de opinievorming. De Duitse bezetter toonde zich in eerste instantie verrast. Men onderkende het gevaar dat de

staking zou overslaan naar delen van België en Noord-Frankrijk, en mogelijk zelfs een inleiding zou vormen tot de landing van de geallieerden. Onmiddellijk toeslaan en de kop indruk ken was het devies. De bezetter sloeg dan ook met harde hand terug. De staking werd uitgelegd als een communistencomplot en op vrijdag 30 april werd het politiestandrecht afgekondigd. Onder de fanatieke regie van de Höhere SS- und Polizeiführer H.A. Rauter, voor deze gelegenheid benoemd tot *Gerechtsherr*, werden de eerste doodvonnissen uitgesproken.

(noot 4)

Op het

platteland bereikte de stakingsgolf op zaterdag 1 mei zijn hoogtepunt. Ook in het geïsoleerd gelegen land van Maas en Waal werd op scheepswerven en in fabrieken, waaronder die van oom Jan en zijn medefirmanten, spontaan het werk neergelegd. Voor het dorp begon de oorlog toen pas echt. De gebeurtenissen zouden een ongewoon en heftig vervolg krijgen, zonder dat ook maar iemand de zaken kon keren. Na het weekeinde waren de meeste arbeiders weer aan het werk, geïntimideerd door strenge waarschuwingen van de Duitse bezetter, maar ook teleurgesteld in het feit dat de treinen bleven rijden. Bij de spoorwegen werd niet gestaakt. Tegelijkertijd werd duidelijk dat van de geallieerde zijde geen steun viel te verwachten. Desondanks werd in Beneden-Leeuwen op maandagmorgen nog gestaakt, zodat ijlings een spoedvergadering werd belegd door de werkgevers. Over de wijze waarop de Duitsers, gelegerd aan de overzijde van de rivier, het nieuws van de staking te horen kregen gaan in het dorp verschillende geruchten. Volgens de ene lezing is het nieuws verspreid door een met de NSB sympathiserende, rondreizende veehandelaar. 'Een simpele ziel', zeggen degenen die hem hebben gekend. Volgens de andere lezing waaraan op grond van latere getuigenissen meer geloof moet worden gehecht, heeft de burgemeester op zondagavond de autoriteiten in Tiel over de staking ingelicht. Hij zou de toestand niet meer meester zijn. (noot

5)

Op maandag 3 mei

werd de gevreesde Duitse Gestapo naar het dorp gedirigeerd. De indruk bestond, mede ingegeven door verhalen van NSB'ers en andere verraders, dat het hier ging om een laatste haard van verzet. De door de werkgevers belegde vergadering werd door de komst van de Duitse Gestapo ruw verstoord. Met harde hand werd orde op zaken gesteld. Op scheepswerven en in fabrieken vonden razzia's plaats, mannen en jongens werden uit woningen en boerderijen gesleept en de werkgevers werden ontboden op het gemeentehuis. Bange arbeiders, krullenjongens van nog geen 16 en 17 jaar, werden in gelid naar het gemeentehuis gebracht. De opgehaalde stakers werden opgesloten in het wachtlokaal van het distributiekantoor onder het gemeentehuis. Midden in de ruimte stond op een tafel een mitrailleur opgesteld. (geen noot), Toen dit geschut omviel, doordat een van de arbeiders uit

vermoeidheid even op de tafel leunde, werd zijn linkeroor met een geweercolf half kapot geslagen. Tientallen arbeiders werden vastgehouden, geslagen en met de dood bedreigd. In een interview, jaren later, kon één van hen het gebeuren nog precies voor zijn geest halen: Niemand die een stom woord zei. De Duitsers hadden al stompen en trappen genoeg uitgedeeld. Met de pijp in de rug kon je naar boven. Bij de minste aarzeling had je een laars russen je billen te verwachten. (noot 6) Boven in de raadzaal werden de stakers verhoord, hun bazen keken verbouwereerd toe..Sommige arbeiders konden gaan, anderen werden vastgehouden. De burgemeester van het dorp, een wat ouderwetse en deftige man wist met deze bijzondere situatie geen raad. Misschien voelde hij al wroeging over het feit dat hij de avond tevoren de Duitsers had ingelicht.

De Duitse officieren van het standgericht waren vooral geïnteresseerd in de aanstichters en opruiers van de fabrieksstaking. Wie hadden de machines in de fabrieken stilgezet? Ook wilden zij weten welke raddraaiers de melkbussen hadden omgeschopt, die aan de weg stonden om te worden opgehaald door de roomrijers. Schelmenstreken, jazekeer, maar de Duitsers zonnen op vergelding en wraak. De melkrijder, Faan Pompen, werd naar het gemeentehuis gehaald om de mannen te identificeren die de bussen van de wagen hadden getrokken. Hij vertelde de Duitsers een van de arrestanten te herkennen als mogelijke daders. Ze zijn hem daar nog eeuwig dankbaar voor.(noot 7) Huilende familieleden schoolden samen voor het gemeentehuis, maar werden door geweerschoten weer uit elkaar gedreven. Een Duitssprekende werfarbeider, Cor van Emmerloot, wierp zich op als tolk. In eerste instantie werd hij naar huis gestuurd. Niettemin vertelde deze voormalig schippersknecht aan iedereen die het maar hoorde wilde, hoe hij zich eruit had weten te redden. Toen de Duitsers dit vernamen - van wie? - werd hij opnieuw gevangen genomen. De volgende dag kreeg ook hij evenals de anderen zijn doodvonnis te horen.

De bevolking, naar schatting 2.600 zielen, was radeloos van angst. Samenscholingen verboden en iedereen moest om acht uur 's avonds binnen zijn. De volgende dag werd duidelijk dat de Duitsers niet van halve maatregelen hielden. Getuigen zagen dat soldaten voorbereidingen troffen om de stakers ter plekke '*an die Wand zu stellen*'. Ook enkele patrooms, onder wie Jan Walraven, werden door de veldwachter van huis gehaald voor nader verhoor. Na twee dagen van beraad en verhoor kregen negen werklieden, voor het merendeel meubelmaker of werfarbeider, hun doodvonnis te horen. Onder hen waren ook enkele knechten van de fabriek. Bij het vernemen van dit vonnis was Jan Walraven onverwachts opgestaan, als ging het om de fatale ontknoping in een Grieks drama. 'Heren', had Jan op zelfverzekerde toon gezegd, 'als hier iemand schuldig is, dan ben ik het. Ik heb opdracht

gegeven het werk neer te leggen, alleen ik. Deze mensen gaan alle negen vrijuit. (hier geen noot) De Duitse officieren hoorden zijn woorden verbluft aan. Een werkgever en patroon, die zijn leven wilde opofferen voor dat communistengespuis? Was deze fabrikant gek geworden? Na urenlang beraad achter gesloten deuren werd het 'vonnis' gewijzigd. Van vier mensen werd het doodvonnis gehandhaafd, daarbij werd ook Jan Walraven gevoegd en ter dood veroordeeld.' (noot| 8) De overige vijf kregen vijftien jaar 'tuchthuisstraf', wat neerkwam op het wegvoeren naar een concentratiekamp. Dertien anderen, onder wie Jans jongere broer Gerrit, werden direct afgevoerd naar het werkkamp Vught. Deze gijzelaars keerden allen na een aantal maanden veilig terug, mede dankzij de extra voedsel pakketten uit het dorp.

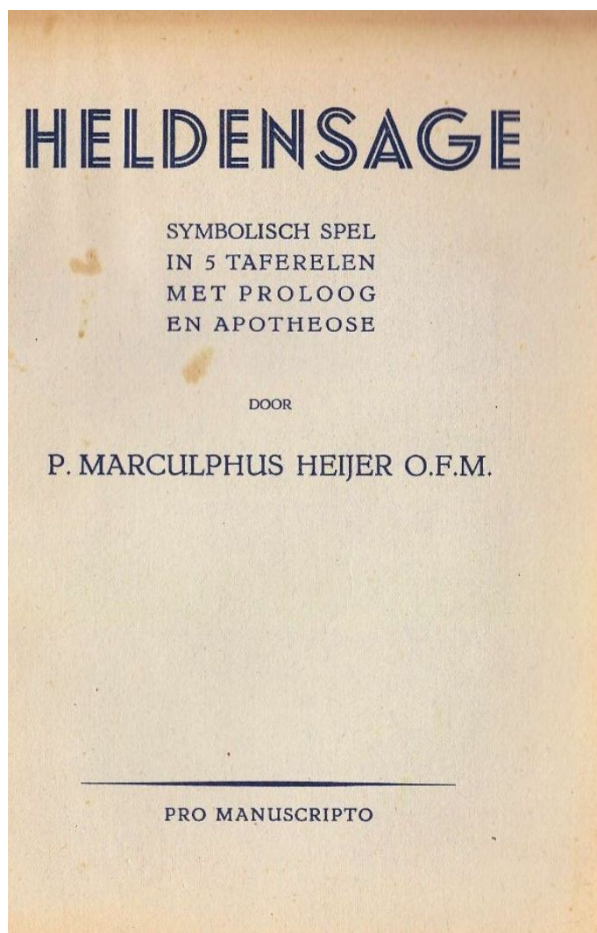
De Duitsers hadden inmiddels hun plannen gewijzigd, bang dat een executie ter plaatse zou leiden tot een volksopstand. Nadat de doodvonnissen waren uitgesproken en opgetekend, werden de tien gevangenen in twee overvalwagens afgevoerd. Ooggetuigen herinneren zich dat de mannen verslagen naar buiten kwamen, achter elke man een helm met geweer. 'De hele rit heeft Jan Walraven zitten bidden', wist de enig overlevende van dit drama, Piet van Dreumel, zich in 1984 nog te herinneren. 's Avonds mochten de vijf ter dood veroordeelden een afscheidsbrief schrijven. De brieven zijn nooit aangekomen.

Het dorp huilde van verdriet en ingehouden woede. Pastoor Zijlmans uit Beneden-Leeuwen, een markante en geliefde persoonlijkheid, heeft alles opgeschreven. In zijn bewaard gebleven '*Aantekeningen over den oorlog 1940-1945*' beschreef hij de Duitsers consequent als 'moffen'. Landverraders - soms met naam en toenaam genoemd - waren 'moffenknechten' en Duitsland heette volgens deze fervente Lourdes reiziger 'Mofrika'. Dit ongepubliceerde geschrift - 53 getypte A-4 vellen ingeklemd in een harde kaft - heeft in Beneden-Leeuwen inmiddels de status verworven van 'geheim' en 'zeer vertrouwelijk'. Slechts enkele notabelen zijn ermee vertrouwd en waken over de inhoud. Voor deze gelegenheid heeft de onderzoeker het ook mogen inzien.

Voor Jan Walraven stond vast dat hij zich zou gaan opofferen. In de voorafgaande dagen had hij al voorzichtig gezinspeeld op de mogelijke persoonlijke gevolgen van de staking. Hij was ook nog te biecht gegaan bij de kapelaan. Wanneer we het dagboek van de pastoor raadplegen, valt over de gebeurtenissen het volgende te lezen: 'Eén jongen was een held. Dat was Jan Walraven. Deze jongeman had een meubelfabriek met nog twee zijner broers en drie gebroeders Bevers. Toen de staking uitbrak was Jan niet thuis, althans niet in de fabriek, zodat hij eigenlijk van de staking op zijne fabriek niets af wist, vooraleer die zaak een voldongen feit was. (...) Als eerste firmant moest hij ook op het gemeentehuis komen. Daar verklaarde

hij, dat hij de enig schuldige was aan de staking en er voor wilde sterven, dat men dus de anderen vrij moest laten. Geheel het verhoor door stond hij met den rozenkrans in de hand (...) De moffen geloofden hem niet en zijn medefirmanten moesten komen getuigen. Deze weigerden te erkennen dat Jan schuldig was. Maar Jan hield aan en zei hun, dat zij dat moesten doen ter wille van andere mensen. De moffen stonden paf van zulk een vast beradenheid en moed. Daarvan lieten zij genoeg blijken, maar toch veroordeelden zij hem ter dood. 8 (hier geen noot) Er werden in het geheel tien ter dood veroordeeld. Maar toen kwam Jan weer naar voren, en zei: 'Ik ben alleen schuldig. Ik heb ronduit alles bekend en moeten er dan nog meer voor boeten en deze onschuldig? Toen werd het vonnis gewijzigd en werden er vijf ter dood veroordeeld.' 'Jan Walraven. De held die zich voor anderen gaf', schreef de pastoor in het dagboek naast de grote foto van Jan. De dorpspastoor onderscheidde zich ook, door gedurende de meistaking en de volgende oorlogsjaren, illegaal onderdak te bieden aan een gevlucht joods echtpaar met een pleegkind van 12 jaar. Meer in het algemeen kan worden opgemerkt dat de april/meistaking voor vele niet-joodse Nederlanders een psychologisch keerpunt betekende in de houding jegens de Duitse bezetter. De wolf had zich eindelijk van zijn schaapskieren ontdaan.

Het drama hield ook na de bevrijding het dorp en de bevolking in zijn greep. Als eerbetoon aan de gevallen en de achtergebleven familieleden werd door de franciscaan, pater Marculphus Heijer O.F.M. uit het naburige Megen, een toneelspel geschreven in vijf taferelen' Voor Jan Walraven was de heldenrol weggelegd.

Deze Heldensage waarin passages zijn ontleend aan Vondels *Gijsbrecht van Aemstel*, werd direct na de oorlog onder regie van Bernard de Lorijn negen keer in het Patronaat opgevoerd. Het bleek een ongelofelijk succes. Dorpelingen figureerden als acteurs, zongen mee in het koor of bespeelden een muziekinstrument. De overige dorpsbewoners en mensen uit de wijde omgeving luisterden met ingehouden adem naar hun eigen geschiedenis. Zo gaf de gemeenschap vorm aan haar eigen collectieve rouwverwerking.

In 1946 werden de doden, onder wie Jan Walraven, na een Solemnele H. Mis onder grote belangstelling herbegraven. Tijdens het defilé en de begrafenis hingen in de hele gemeente de vlaggen halfstok, zo berichtte *De Gelderlander* in mei 1946. Drie van de overledenen zijn bijgezet in de grafheuvel, het voormalig knekelhuisje van de parochiale begraafplaats. Aan de voet van deze heuvel ligt onder de verhoogde grafsteen ook het stoffelijk overschot van de geliefde pastoor, de andere held uit het dorp.

Slechts één van de ter dood veroordeelden, Piet van Dreumel, wiens doodvonnis door de vastberadenheid van Jan Walraven was omgezet in een tuchtschoolstraf, heeft het concentratiekamp en de dodenmars overleefd. Als gebroken man keerde hij naar het dorp terug. Getraumatiseerd door de herinneringen aan de staking en zijn ervaringen in het kamp, bleef hij voor de rest van zijn leven trouw aan de fabriek. Jaren na de oorlog, in 1984, zou hij zijn verhaal nog eens navertellen aan de streekhistoricus Johan van Os. Geleidelijk hernam het leven zijn 'gewone' gang. De tijd spoelt de herinneringen van pijn en verdriet weg. Verborgens littekens, een bidprentje, een heldensage, een portret en een rustplaats blijven ter herdenking achter.

OP ZOEK NAAR JAN WALRAVEN

Wie was deze Jan Walraven en wat bewoog hem? Verbaasd bij het lezen van de woorden uit het dagboek van de pastoor en getroffen door de inhoud van de dialogen in het toneelstuk, wilde ik mij niet meer beperken tot mijn verbeelding. Als onderzoeker was ik niet meer tevreden met de mythe. Bovendien was ik nieuwsgierig naar wat zich in die dagen precies had

afgespeeld. Op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) te Amsterdam werden de standaardwerken geraadpleegd. De historicus P.J. Bouman wijdt in zijn boek 'De April-Meistakingen van 1943' slechts één alinea aan het drama. Er wordt melding gemaakt van de namen en herkomst van de slachtoffers, maar de feiten worden onjuist en onvolledig weergegeven. (noot 9)

Waar haalde Jan Walraven de kracht en moed vandaan voor zijn vérstrekkende daad? Kwamen zijn daden voort uit zijn haat tegen de Duitsers? Of moet zijn daad eerder verklaard worden uit principes ingegeven door het geloof? Er waren ook meer persoonlijke vragen die mijn gedachten beheersten. Hoe is zijn directe familie omgegaan met deze daad van zelfopoffering? (hier geen noot) Wie was zijn ex-verloofde? Lag in haar persoonlijke geschiedenis het geheim van Jans besluit? En, tot slot, zou ik in zijn situatie ook zo hebben gehandeld? Niet alleen het dorp was veranderd, ook ik was niet meer geheel dezelfde. De oorlog kreeg steeds meer greep op mijn gedachten en ideeën.

Met de vragen over Jan Walraven ingeprent in hoofd en hart, besluit ik vervolgens familieleden, vrienden en andere getuigen op te sporen. De zoektocht leidt mij eerst naar het dorp van 'de tantes'. Ik herken het dorp niet meer. Vele oude boerderijen zijn afgebroken, terwijl het eens zo karakteristieke Café Jurriëns is opgeofferd aan een lelijke taveerne met uithangbord. Het gemeentehuis staat er nog, ingeklemd tussen de nieuwerwetse taveerne en de brandweerkazerne. In gedachten loop ik er om heen. Daarna begeef ik mij naar de woning van de 'tantes', twee huizen verderop. De enige daar nog wonende tante kijkt verschrikt op, maar is ook aangenaam verrast, als zij mij onaangekondigd voor de deur ziet staan. Ze is moeilijk ter been. We begeven ons naar de zwaar gemeubileerde huiskamer, rechtsboven de schouw hangt nog steeds het geschilderde portret van oom Jan. Vanwege de gelijkenis met haar broer, heeft zij er nog model voor gestaan. Het portret is geschilderd door Antoon van Welie, een beroemde portretschilder. Gravend in haar

herinneringen en met oude, gekartelde fotootjes in haar doorschijnen-de handen, roept zij het beeld op van haar zeven jaar jongere broer. 'Een rustige, serieuze en zelfbewuste jongeman, dat was Jan,' zo typeert ze hem. Al op jeugdige leeftijd wist hij in het gezin een bepaalde gezagspositie op te bouwen. Op veertienjarige leeftijd had Jan zich aangemeld als leerling bij de 'machinale meubelfabriek' van de Gebroeders Salet. Tweemaal in de week reed hij 'op zijn fietske' naar de stad, waar hij 's avonds een cursus tekenen en ontwerpen volgde. Na de uitslaande brand bij Salet, in 1928, werd door vader en zoon Walraven het besluit genomen een eigen fabriek te beginnen. Jan was niet te beroerd zelf de handen uit de mouwen te steken, zodat de afstand tussen hem en zijn knechten niet groot moet zijn geweest. 'Jan was zeer

gelovig, hij was een fijn katholiek,' meldt mijn tante nog bij het afscheid.

Dezelfde middag leg ik een bezoek af aan zijn beste vriend. Jans vroegere maat Willie Hol, inmiddels een krasse oude baas van in de tachtig, herinnert zich alles nog zeer scherp. Bij de staking was hij het meest bang geweest voor het lot van Jan Walraven, want hij wist dat Jan in staat was zichzelf te beschuldigen om anderen vrij te krijgen. 'Jan was beslist intelligent, met weinig woorden was hij toch duidelijk aanwezig. De Duitse bezetting maakte hem opstandig en het liefst zou hij zich hebben aangesloten bij een verzetsgroep. Jan had zijn eigen principes, daar kwam niemand tussen. Hij was loyaal en ging heel gewoon met zijn mensen om.' Nieuwe vragen dienen zich aan, maar het valt niet mee de woordenstroom te onderbreken. 'Jan Walraven was bovendien een knappe verschijning', herinnert zijn vrouw zich. 'Misschien ook wel een tikkeltje ijdel. Hij had stadse manieren, hij zag er altijd verzorgd uit en ging puntgaaf gekleed. Hij droeg geen pet, zoals de meeste dorpingen, maar een gleufhoed. Op de fiets, die altijd blonk als nieuw, droeg hij leren handschoenen.'

Gedurende de mobilisatie ging ook Jan Walraven onder de wapenen. (geen noot) Hij had tegen de Duitsers gevochten in de ongelijke strijd op de Grebbeberg. Het Oorlogszakboekje meldt dat hij was ingedeeld bij het achtste regiment van de infanterie. Zijn neef uit Beneden-Leeuwen, Johan Walraven, was eveneens gelegerd aan de Grebbelinie. Tegenwoordig woont Johan in Overloon, maar in hart en ziel blijft hij verknocht aan zijn geboortestreek. Bij hem nemen we plaats aan een eikenhouten eettafel, nog door Jan Walraven vervaardigd. Johan: 'Jan was zwaar op de hand. Hij kon zich ook moeilijk neerleggen bij de overgave aan de Duitsers'. In krijgsgevangenschap had Jan voorspeld dat 'de mensen in het dorp nog wat zullen beleven'.

Na zijn vrijlating uit gevangenschap werd Jan weer volop in beslag genomen door het dagelijkse werk op de fabriek. Hij zocht ook verkering met Toos Terhorst, een meisje uit de Achterhoek. Toos aarzelde. Uiteindelijk gaf een gesprek met Jan voor haar de doorslag als non in het klooster in te treden. Jan respecteerde haar beslissing. Daarop kreeg Jan verkering met Annie Terhorst, de oudere zus van Toos. Annie, een statige verschijning, was oprecht en doortastend. Annie, moeder van zeven kinderen en inmiddels weduwe, bewoont een klein monumentaal pandje in de Friese gemeente Makkum. Zij en haar jongste dochter, Eef Bergsma, heten me hartelijk welkom. Voor het interview begeven we ons naar de ruime, lage voorkamer. Ik herken meteen enkele WÉBÉ-meubeltjes. Ruime fauteuils staan in carré opgesteld, op een tafel voor het raam staan de traditionele familiekiekjes. Het portret van Jan Walraven heeft een dominante plek. 'Jan was een heel bijzonder mens', vertelt Annie. Ze woonde toen zij verkering kregen nog bij haar ouders in het Gelderse Silvolde. Ze herinnert

zich nog goed hoe zij elke zaterdag Jan van het station in Terborg ophaalde. Vandaar was het een romantische wandeling, met het zicht op de Paasberg, naar het ouderlijk huis in Silvolde. De volgende dag ging Jan weer naar huis.

Veertien dagen vóór de turbulente dagen van mei 1943 was Jan in gezelschap van zijn verloofde Annie naar Maastricht gereisd. Op die dag zou Toos worden ingekleed als zuster in de congregatie van *Societas van Maria Eerherstel*. Binnen deze van oorsprong Belgische kloosterorde staat het gebed centraal, zodat deze ‘hofdames van Onze Lieve Heer’ afgescheiden leven van de rest van de wereld. De plechtige inwijding in deze sjeke congregatie van zusters die gekleed gingen in maagdelijk wit met een hemelsblauw scapulier, had grote indruk op Jan gemaakt.

Zou zuster Toos nog in leven zijn? We maken een afspraak. De bejaarde zusters hebben zich teruggetrokken in een verpleeg- en rusthuis, gelegen in de bossen van Venlo. Het is een mooie herfstige middag, als ik zuster Toos voor het eerst in levenden lijve ontmoet. Een lieve grijze oma, met heldere, verstandige ogen. De lichtblauwe blouse met aan een zilveren hanger het kruis van Jezus, zijn de enige nog zichtbare tekenen van haar gelofte van trouw aan God. Ze herinnert zich Jan Walraven nog goed. Na de plechtigheid had Jan tegen haar gezegd: ‘Ik ben blij dat je gelukkig bent.’ Volgens zuster Toos werd Jan gegrepen door God’s liefde. ‘Hij had een rotsvast geloof. Alleen dan ben je tot zoiets groots in staat.’ (geen noot) Wilde Jan een vergelijkbaar, mogelijk nog groter offer brengen? En bood de Meistaking de kans zijn gedachten in daden om te zetten? Zijn toenmalige beste vriend gelooft daar niets van. ‘Zo uitzonderlijk gelovig was Jan ook weer niet’, meent Willie Hol. Wel zag hij Jan om andere redenen in staat de zaak op de spits te drijven. In zekere zin was hij principieel, hij kon niet tegen onrecht. Jan moet al enige dagen vóór 4 mei 1943 met de gedachte hebben gespeeld een daad te stellen. Hij was vooraf te biecht gegaan. ‘Je denkt toch wel aan mij’, had zijn verloofde Annie nog gezegd, toen Jan naar het gemeentehuis ging om rekenschap af te leggen. ‘We moeten allemaal een offer brengen’, kreeg zij als cryptisch antwoord. De kapelaan had hem ook nog gewaarschuwd om ‘niet tot het uiterste te gaan’. Hoe het ook zij, óf hij heeft gehandeld uit principiële of op godsdienstige gronden, het lijkt er veel op dat zijn besluit al dagen van tevoren vaststond. Door zichzelf te beschuldigen wilde hij andere levens redden. In het toneelstuk lezen we dat noch zijn ouders, noch zijn verloofde of andere familieleden hem op andere gedachten konden brengen. Er was kennelijk geen ruimte voor twijfel of een innerlijk conflict. In de vroege morgen van 5 mei 1943, om zeven uur 's ochtends werd Jan Walraven met zijn lotgenoten op de Galgenberg nabij Arnhem

gefusilleerd. (noot 10) Zijn regenjas en hoed bleven als stille getuigen achter in zijn cel van de Menno van Coehoorn kazerne.

EPILOOG

Twijfel bekruipt me. Kunnen we zijn daad van opoffering wel begrijpen volgens hedendaagse goed-en-kwaad schema's? Zowel het intreden van Toos in een contemplatieve kloosterorde als het offer van Jan Walraven zijn keuzes geweest van individualisten, mensen die in staat zijn zich los te maken uit de omknelling en de dwang van de gemeenschap. Jan Walraven was zowel een principiële als gelovige individualist. Een verklaring die me niet echt tevreden stelt. Misschien krijgt zijn daad meer reliëf wanneer we de schijnwerper richten op zijn directe omgeving. Hoe hebben zijn familie, de lokale overheid en de gemeenschap gereageerd op het offer van Jan Walraven?

Voor de familie Walraven was Jan een onomstreden held. Bij het RIOD werd ik geattendeerd op een schrijven van mijn Tante. Het bleek een opgaveformulier met het gemotiveerde verzoek Jan Walraven te plaatsen op de Erelijst van Gevallenen. Dit verzoek is ingewilligd. Zijn naam staat op de gekalligrafeerde lijst in het oude gebouw van de Tweede Kamer. Ook na zijn dood nam Jan Walraven in het gezin een heel bijzondere plaats in. Weliswaar werd niet zoveel over Jan gesproken, maar op de achtergrond bleef hij altijd aanwezig.

Over de wijze waarop de lokale overheid heeft gereageerd, kan men alleen cynisch zijn. Wellicht was het ook niet in het belang van de bepaald niet doortastende en met kwalijke geruchten omgeven burgervader om het drama uit de oorlog weer op te rakelen. (geen noot) Tijdens mijn onderzoek op het RIOD stuitte ik op het door de Burgemeester van Wamel ingevulde enquêteformulier ten behoeve van het historisch onderzoek van P.J. Bouman. De feiten worden kort en zakelijk weer gegeven, maar de bijzondere rol van Jan Walraven blijft onvermeld. Er is een kopie van het rapport van 18 mei 1943 over het verloop van de staking, gericht aan de Commissaris van de Koningin te Gelderland, toegevoegd. Een vraag uit de enquête' met het verzoek namen en adressen van personen te melden die ook in aanmerking zouden kunnen komen voor toezending van de vragenlijst, blijft onbeantwoord. Wilde de burgemeester hiermee verder onderzoek voorkomen? Hoe dan ook, men wilde de hele kwestie liefst zo snel mogelijk vergeten.

Pas in 1967, opmerkelijk genoeg precies na de pensionering van de burgemeester, werd in Beneden-Leeuwen een straatnaam naar Jan Walraven vernoemd. De tekst op het bord - daterend uit 1995 - noemt hem 'één der slachtoffers van de April/Mei staking 1943'. Voor de gemeentelijke overheid blijft Jan Walraven één van de vijf ter dood veroordeelde stakers, alsof men het onderscheid niet kent tussen slachtofferschap en heldenmoed. In de passieve betekenis van het woord was Jan Walraven geen slachtoffer. Integendeel, hij nam juist stelling. Hij stelde zijn leven beschikbaar voor dat van anderen. Dat was juist de essentie van zijn principiële daad. Hij was geen verzetsman en zijn actie vond ook niet plaats in een of ander georganiseerd verband. Jan Walraven was een volstrekt onafhankelijke figuur, hij handelde enkel op gezag van zijn eigen geweten. De lokale overheid en de gemeenschap hadden slechts oog voor het gezamenlijk lot van de stakers.

De religieuze wereld blijkt, in tegenstelling tot de lokale overheid, wel een goede antenne te hebben voor de 'helden des levens'. Pastoor Zijlmans herkende onmiddellijk het uitzonderlijke van Jan Walraven's offer, getuige de passages in zijn dagboek. Weliswaar bleef de lokale geestelijkheid gedurende de staking op de achtergrond, maar in het algemeen was men principieel anti-Duits. Ook in de *Heldensage* wordt door de auteur, een franciscaan, aan de persoon Jan Walraven een prominente rol toebedeeld. Het stuk was echter zo hoogdravend van stijl dat men er na de oorlog ook de draak mee stak. De voormalige proloogspreker Bernard de Lorijn schiep er bijvoorbeeld lange tijd genoeg in dorpsgenoten toe te spreken met een citaat uit de *Heldensage*: 'Gij, volk van Leeuwen, volk van Jeruzalem!' Tot slot meent ook de kloosterling, zuster Toos, dat aan het offer van Jan Walraven een diepere betekenis moet worden toegekend. In haar ogen is Jan een heilige, een mens van ongemeen geestelijke kracht'.

Blijft de vraag of het werelds offer van Jan Walraven werkelijk zin en betekenis heeft gehad? Sommigen kennen het antwoord en wijzen op het joods gezegde: 'Wie één leven redt, redt de hele wereld.' Anderen, tonen onverschilligheid of hullen zich in stilzwijgen, enkelen streven naar (heilige) erkenning, maar voor de meesten is het geschiedenis. Heldenverering is meestal leeftijdsgebonden en past niet bij wetenschappelijke distantie, ik weet het, toch blijft hij voor mij een held, een uitzonderlijke held.

NOTEN

1) Bij de totstandkoming van dit artikel heb ik veel medewerking gehad van de volgende personen: Annie Bergsma-Terhorst, Toos Terhorst, Willie Hol, Cis Walraven, Johan

Walraven, Johan van Os, Jan van der Aa, Roel van de Pol, alsmede twee personen die onbekend wensten te blijven. Zonder ze direct bij naam te noemen, wil ik ook een aantal (oud) collega's bedanken die eerdere versies van commentaar hebben willen voorzien.

Ten tijde van mijn onderzoek was ik als Universitair Hoofddocent werkzaam bij de Onderzoekschool Rechten van de Mens van de Faculteit Rechtsgeleerdheid, Universiteit Utrecht. Dit artikel is letterlijk overgenomen uit: Oorlogsdocumentatie '40-'45. Tiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, 1999, pp. 11-27.

2. De burgemeester van het Gelderse dorp Bemmelen omschreef de veranderde houding van de bevolking jegens de Duitse bezetter, in antwoord op een vraag in de enquête van onderzoeker P.J. Bouman, als volgt: 'De Betuwnaar is koppig maar bedachtzaam van aard. Het koppige kreeg hier de overhand, alle bedachtzaamheid werd spontaan en plotseling opzij gezet. De maat was vol. Het terugroepen in krijgsgevangenschap van onze militairen voelde men aan als de gemeenste tot dusverre ondervonden woordbreuk van de moffen. Bovendien ... de jongens zouden nu terug moeten naar Duitsland, maar die jongens kon men op de boerenbedrijven niet missen, men raakte hier tevens het bedrijf zelf van de boer. Al met al, de druppel die de emmer deed overlopen' (in: Rijksarchief 255, doos 12, Gelderland, Riod).

3. Zie: B. Sijes, *Wat ik nog te zeggen had*. Becht, Haarlem, 1968: p. 76,77 .

4. Door de Polizei-Standgerichte werden in totaal 116 doodvonnissen uitgesproken. Zij werden persoonlijk door Rauter, als *Gerichtsherr*, met betrekking tot tachtig Nederlanders bekrachtigd. In 36 gevallen werd gratie verleend (De Jong, 1975: deel 6, p. 807).

5. Vijfenvijftig jaar na de executie van Jan Walraven en zijn lotgenoten afkomstig uit de gemeente Wamel, verscheen in De Gelderlander een artikel over de bijzondere rol van Jan Walraven gedurende de april/mei-staking 1943 (Stoeten, 9 mei 1998). In dit artikel kwam ook de 'rol' van de toenmalige burgemeester van de Gemeente Wamel in 1943, de heer G.H.B. Ditters, ter sprake. Naar aanleiding van dit interview hebben twee personen contact met mij gezocht, waarna ik ze beiden persoonlijk heb gesproken. Onafhankelijk van elkaar hebben zij mij verklaard dat burgemeester Ditters, ondanks sterke aandrang van verschillende mensen om dit niet te doen, de Duitse autoriteiten telefonisch heeft ingelicht over de staking in zijn gemeente. 'Ik moet dit melden', waren zijn woorden. 'Was hij bang voor de persoonlijke gevolgen wanneer hij de staking niet zou melden?' Kortom, de burgemeester heeft niet een passieve, maar actieve, beslissende rol gespeeld bij de bekendmaking van de staking aan de toenmalige Duitse bezetter. Ook na de oorlog bleef hij passief. Bovendien heeft hij de onderzoeker P.J. Bouman onjuist ingelicht over het lot van de fabrieksdirecteur Jan Walraven (hierbij verwijs ik naar noot 9). Opmerkelijk genoeg is hij nooit betrokken geweest bij enig onderzoek en/of zuiveringsactie van burgemeesters in oorlogstijd. Het gaat niet aan om schuld en onschuld met de huidige maarstaven te meten, maar het feit dat Ditters na beëindiging van de Tweede Wereldoorlog toch nog 24 jaar lang burgemeester is gebleven van de Gemeente Wamel, geeft te denken.

Het woonhuis van burgemeester Ditters was, opmerkelijk genoeg, naast dat van 'de tantes' en schuin tegenover dat van mijn oom Frans Walraven, de één jaar jongere broer van Jan. Tussen de familie Walraven en Ditters was geen persoonlijk contact. In Beneden-Leeuwen is bovendien een straat naar burgemeester Ditters vernoemd.

6. In: Bevrijdingskrant, 13 februari 1984. Interview van Johan Os met Piet van Dreumel, de enig overlevende van de, in eerste instantie, tien ter dood veroordeelde stakers.

7. Zie het verhaal van Nol Kruisbergen', in: *Herdenkingskrant*, 4 mei 1943. Uitgegeven en verspreid in mei 1993.

8. De volgende personen werden ter dood veroordeeld:
- C.J. van Emmerloot (34 jaar, Beneden Leeuwen),
 - L.W. Hendriks (32 jaar, Beneden Leeuwen),
 - G.M. van Kampen (24 jaar, Boven-Leeuwen)
 - A.W. Wijman (31 jaar, Wamel) en
 - J.A. Walraven (31 jaar, Beneden-Leeuwen)

De navolgende personen werden veroordeeld tot vijftien jaar 'tuchthuisstraf'. Deze personen zijn aan het einde van de oorlog door de Duitse bezetter overgebracht naar verschillende concentratiekampen buiten Nederland. Alleen Piet van Dreumel heeft de oorlog overleefd.

Petrus Hol,
Hendrikus de Kok,
Gradus Rikken,
Wim Tijnnagel, en
Piet van Dreumel

9. Zie P.J. Bouman, *De April-Meistakingen van 1943*, (1950: p. 78 en 79). Bouman baseert zich zijn bevindingen op basis van her verslag van burgemeester Ditters, opgesteld op 3 juni 1947 . In dit verslag verwijst Ditters naar een afschrift van zijn rapportage aan de Commissaris der Provincie Gelderland. In deze brief, gedateerd 18 mei 1943, doet hij in antwoord op het telegram van de Commissaris der Provincie, verslag met betrekking tot het verloop van de stakingsbeweging (Archief Wamel, nr. 519).

In de brief wordt het volgende opgemerkt: 'Als gevolg van het onderzoek door de Duitse politie werd hier op Dinsdag een zitting van het Standrecht gehouden en werden 5 stakers ter dood veroordeeld en 5 tot 15 jaar tuchthuisstraf, terwijl een fabrieksdirecteur, een fabrieksboekhouder en 11 arbeiders naar een strafwerkkamp werden overgebracht. Gedurende de staking en het daarop gevolgde onderzoek hield de bevolking zich zeer rustig en werden de gegeven voorschriften strikt nageleefd.'

In een brief van 8 juli 1943 aan de Officier van Justitie bij de Arrondissementsrechtbank in Arnhem bericht burgemeester Ditters dat in zijn gemeente werkstakingen zijn uitgebroken en dat op 3 mei d.a.v. het werk is hervat. Hij voegt daar aan toe: 'Revolutionaire sprekers zijn in het afgelopen kwartaal niet opgetreden.' (Archief 'Wamel, Politie 755).

Na de oorlog heeft de burgemeester in verschillende brieven aan de Officier van Justitie te Arnhem (8 oktober 1946, 4 januari 1947 en 20 januari 1948) dit nog eens herhaald (Archief Wamel, Politie). De informatie verstrekt aan de Commissaris der Provincie Gelderland is niet juist en onvolledig. Hij was immers heel goed op de hoogte van de feiten, maar heeft de autoriteiten daarvan, om voor hem moverende redenen, niet op de hoogte gebracht. Dit neemt niet weg, dat hij na de oorlog heeft nagelaten opening van zaken te geven.

10. H.A. Rauter, die in juli 1944 werd benoemd tot *General der Waffen-SS*, is na de oorlog in gevangenschap persoonlijk over de staking gehoord. In een verklaring van 20 juni 1947, opgenomen in het Proces Verbaal opgemaakt door de Onderzoekscommissie Zwolle naar aanleiding van het optreden van het *Polizei-Standgericht* Hengelo, beweert Rauter dat het aanvankelijk in de bedoeling lag de lijken van de geëxecuteerden in het crematorium van Velzen te verbranden, daar een urnenkerkhof aan te leggen en na de oorlog de urnen ter

beschikking te stellen aan de nabestaanden. Dit voorstel van Rauter werd door Himmler persoonlijk afgewezen (Rijksarchief 255, Bijlage no. 168, Rioid).

De familieleden van de geëxecuteerden mochten op geen enkele wijze melding maken van de ware doodsoorzaak. Na de oorlog zijn de lijken opgegraven en geïdentificeerd aan de hand van persoonlijke bezittingen. In het geval van Jan Walraven heeft zijn oudste zus, Cis Walraven, haar broer aan de hand van zijn schoenen kunnen identificeren.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Archief "Wamel" Gemeente West Maas en Waal. Bevrijdingskrant, Westelijk Maas en Waal, 13 september 1984.

Block, G, and M. Drucker, *Rescuers. Portraits of Moral Courage in the Holocaust*. Holmes Ec Meier, Inc., New York. London, 1992.

Bouman, P.J., *De April-Mei stakingen van 1943*. M. Nijhoff, Groningen, 1950.

Frijda, N.H., *Herdenking waarom*. Een bijdrage uit de kring van NWO aan de herdenking van vijftig jaar bevrijding, Amsterdam, 27 april 1995.

Gelder, van J., *De Meistaking 50 jaar geleden*. In: Tweestromenland. Maas en Waals Tijdschrift voor streekgeschiedenis, nr.76, deel II, 1993.

Heyer, Marculphus P., O.F.M., *Heldensage. Symbolisch spel in 5 taferelen met proloog en apotheose*. Pro Manuscripto, 1945. Herdenkingskrant, Beneden-Leeuwen, 4 mei 1993. Uitgave Korps Senatoren uit Beneden-Leeuwen, 1993.

Jong, de L., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 6, tweede helft (juli 1942 - mei 1943), Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1975.

Os, van Johan., *"Leeuwen en 'Elisabeth'". De parochiale voorgeschiedenis en de ontwikkeling van de Stichting 'St. Elisabeth' 1932 - 1982*. Tweestromenlandreeks, 1982.

Pol van de R. en A. Sengers, *Donkere jaren over Maas en Waal 1989- 1945*. Herdenkingsboek.. Uitgave: Korps Senatoren uit Beneden-Leeuwen, 1994.

Randwijk, van H.M., *In de schaduw van gisteren. Kroniek van het verzet 1940-1945*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 1995 (tiende druk).

Rijksarchief *April-Meistaking 1943*, no. 255, Rioid.

Sengers, A.J.M., *West Maas en Waal. Een geschiedenis in woord en beeld*. Uitgave Gemeente West Maas en Waal, 1989.

Sijes, B., *Ik vergat nog iets te zeggen*, Becht, Haarlem, 1968.

Stoeten, Ruud, 'Een monument voor ome Jan.' *De Gelderlander*, 9 mei 1998.

Suau, S.J., *Het leven aan moeder Maria van Jezus* (vertaling), Geen plaats van uitgave, geen datum.

Velthoven, van Hans, '*Maas en Waal in de dertiger jaren.*' Van Geyt" productions, Hulst, 1993.

Zijlmans, P.A.F., *Aanteekeningen over den oorlog 1940-1945*. Niet gepubliceerd oorlogsdagboek